

פרא וחמור – ומה שביניהם

השמות פֶּרָא וְעָרוֹד מוכרים בלשון העברית המודרנית כשמות של שני בעלי חיים שונים הנזכרים במקרא. במסגרת מבצע השבתן לטבע של חיות הבר המקראיות הובאו בעלי חיים אלה לישראל בהנחה שהם הנזכרים בתנ"ך. במשך הזמן הם התאקלמו בארץ, ופרטים אחדים מהם שוחררו בטבע והצליחו להתרבות בהצלחה מרובה.¹ מאמר זה מבקש לעסוק בזיהוי של הפרא והערוד הנזכרים במקורות, ביחס האדם אליהם ובשימושם, ובמיוחד להתמקד בתופעה אפשרית של הכלאתם עם חיות משק נוספות ממשפחת הסוסיים, כמו חמור וסוס.

הפֶּרָא נזכר במקרא עשר פעמים. ללא ספק מדובר כבעל חיים מדברי מובהק, זריז שקשה ללכודו, למעט הנקבות בחודשי הריון: "פֶּרָה לְמֵד מדבר [...] כל מבקשיה לא ייעֲפוּ בחדשה ימצאוֹנָה" (יר' ב 24). הפראים חיים בעדרים הנודדים במרחבים הפתוחים, נטושים מאדם, בחיפוש אחרי מזונם: "כי ארמון נָטַש המון עיר עֶזב [...] מְשׁוֹש פְּרָאִים מרעה עדרים" (יש' לב 14). לצורך מחייתם הם תלויים במקווי המים המעטים הקיימים במדבר: "ישברו פראים צִמָּאם" (תה' קד 11). מזונם העיקרי הוא צמחי בר עשבוניים, וכרכים מבעלי החיים הם סבלו מרעב בשנות בצורת: "ופראים עמדו על שפים שאפו רוח כתנים כלו עיניהם כי אין עשב" (יר' יד 6). בתקופת מחסור זו נשמעה נאקתם למרחוק: "הִינֵהק פרא עלי דשא" (איוב ו 5). דומה שהכינוי "עֵיר פרא" (איוב יא 12) רומז על קרבתו או על דמיונו של הפרא לחמור. הפרא מתואר פעם אחת במקרא כבעל חיים שקשה לאלפו, בהקבלה יחידה לעָרוֹד:

מי שלח פרא חֲפְשִׁי	ומסֹרוֹת עָרוֹד מי פֶּתַח
אשר שמתִי ערבה ביתו	ומשכנותיו מִלְּחָה
ישחק להמון קריה	תִּשְׁאוֹת נגש לא ישמע
יתור הרים מרעהו	ואחר כל ירוק ידרוש (איוב לט 5–8)

כשל תכונה זו נזכר השם פרא במקרא פעמיים בהשאלה לציון אדם חסר רסן המתנהג בפראות וחי במדבר. את ישמעאל מכנה מלאך ה' "פרא אדם" (בר' טז 12),² ליד "עין

1. בעלי החיים הראשונים הובאו בשנת 1968, וההשבה לטבע החלה בשנת 1982, בתהליך ממושך שנמצא בשלבי סיום מוצלחים. ראה ע' דולב וא' פרבולוצקי (עורכים), הספר האדום של החולייתנים בישראל, ירושלים 2002, עמ' 267; א' טל, הסביבה בישראל, תל אביב 2006, עמ' 270–273.

2. ראה בתרגום הארמי המיוחס ליונתן: "מרמי לערוד בבני נשא".

המים במדבר" (שם, 7), כדרך הפראים המרוויים את צימאונם במעייונות במדבר (תה' קד 11). זה מתאים למקום מושבו של ישמעאל, שעליו נאמר "ויגדל וישב במדבר ויהי רֶבֶה קֶשֶׁת" (בר' כא 20). על דרך זו שימשו הפראים המשוטטים במדבר דימוי שלילי לאנשים שאינם מבויתים, כחבורות שודדים הפושטות בערבה: "הן פראים במדבר יצאו בפעלם משחרי לטרף ערבה לו לחם לנערים" (איוב כד 5), ופרא משמש גם דימוי למי שאיבד את דרכו: "פרא בודד לו" (הו' ח 9).

זיהוי הפרא והערוד

בתרגום השבעים המילה פרא מתורגמת בשמות ὄνος ἄγριος, כלומר חמור בר (למשל בר' טז 12; איוב ו 5; יר' יד 6; יש' לב 14), או ὄναγρος (תה' קג 11). בוולגטה התרגום לרוב הוא onager. בתרגום הארמי ממערה 11 בקומראן: פרא – פראה; ערוד – ערדא.³ בשאר התרגומים הארמיים – אונקלוס⁴ ותרגום איוב – הפרא מופיע לרוב בשם מרוד – מרודא⁵ ובאחרים – ערד,⁶ ערוד,⁷ ודומה שמדובר בשתי מילים נרדפות לאותו בעל חיים. בפשיטתא: ערדא. רס"ג מתרגם ככל חיבוריו "וחש" (وحش), כינוי כללי לחיית פרא ושמו הפרטי של חמור הבר, הפרא, ובהשאלה לאדם גס רוח, פראי.⁸ גם בסורית ערדא הוא 'חמור בר',⁹ ובתרגום לערבית חמאר וחש (حمار وحش).¹⁰

3. M. Sokoloff, *The Targum to Job from Qumran Cave XI*, Ramat-Gan 1974, p. 90. השווה לתרגום המיוחס ליונתן בירמיהו ב 24.
4. תרגום אונקלוס לתורה, מהדורת א' שפרבר, ליידן 1959.
5. לשון מרי ומרידה בהשאלה לתכונות הפרא שאינו מקבל מרות. בפרשנות הארמית של השומרונים מונח זה נזכר בהקשר לבן סורר ומורה; ראה ד' תלשיר, שמות חיים: בעלי-חיים מקומות ואנשים, ירושלים תשע"ב, עמ' 172–174. לדעת טור-סיני, מדובר בגרסה מאוחרת שגויה, ויש להעדיף את הנוסח ערוד, המופיע בתרגום יונתן לבראשית; ראה נ"ה טור-סיני, הלשון והספר, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 95.
6. תרגום נאופיטי לבראשית טז 12; התרגום המיוחס ליונתן בהושע ח 9.
7. תרגום המיוחס ליונתן לבראשית טז 12. בתרגום הארמי לאיוב ט 5 מתורגם "פרא" ערודא. לא ברור אם שתי צורות הלשון הארמיות, עַרְדָּא – עַרְדָּא וערוד – ערודא, שימשו זו לצד זו. ייתכן שהראשונה משקפת תרגום אותנטי וקדום יותר, בעוד השנייה מאפיינת תרגומים מאוחרים יותר (המיוחס ליונתן לבראשית טז 12, תרגום תהלים ותרגום איוב) שהושפעו מהעברית.
8. השווה לתרגום הערבי השומרוני לבראשית טז 12. ראה ח' שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, ירושלים 1989, עמ' 66. G. Bos et al., *Medical Synonym Lists*; 1989, *from Medieval Provence: Shem Tov ben Isaac of Tortosa; Sefer ha-Shimmush, Book 29*, Leiden and Boston 2011, p. 404.
9. M. Sokoloff, *A Syriac Lexicon: A Translation from the Latin – Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum*, Piscataway 2009, p. 1135.
10. R. Duval, *Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar Bahlule*, II, Paris 1901, p. 1461; P. De Lagarde, *Praetermissorum – Libri duo*, Gottungae 1879, p. 43.

כאמור, הערוד נזכר פעם אחת במקרא כמקבילה לפרא (איוב לט 5), ופעם אחת בארמית המקרא – ערדיא – בלשון רבים (דנ' ה 21). שם זה מוכר גם באכדית – haradu.¹¹ מלבד זאת שני השמות הללו אינם באים עוד במקורות יחדיו. אמנם לכאורה ניתן לומר שבאיוב מדובר בשני בעלי חיים שונים, כמו שבאותו הפרק אנו מוצאים בהקבלה את הזוגות: יעלי סלע // אילות, נץ//נשר (אבל גם לביא//כפירים, שהם שמות נרדפים). אולם למעשה, כל הראיות במאמר זה (לבד מהתרגום לאיוב שמקומראן) מראות שבהקשר הארץ-ישראלי מדובר בשני שמות נרדפים ולא בשמות של שני בעלי חיים שונים. דבר זה עולה, למשל, בתרגום הארמי לאיוב (לט 5), המביא את שתי המילים הנרדפות מרודא (פרא) וערודא (ערוד), שנזכרו בכל שאר המובאות למילה פרא במקרא.¹² בתרגום הארמי להושע (ח 9) מובא "כערוד – מרוד", ובעל המדרש כותב במפורש שפרא וערוד הם שמות נרדפים.¹³

דומה שהשם העברי פרא לאותו בעל חיים היה שכיח יותר בתקופת המקרא, ואילו בתקופת המשנה היה מקובל יותר בלשון חז"ל השם ערוד,¹⁴ כנראה בשל קרבתו לשם הארמי ערדא. זו הסיבה שבתקופה זו לא נזכר השם פרא (פרא), אם כי צורה לשונית זו קיימת כנראה גם בארמית¹⁵ ובלשון הערבית כשם נרדף ל"חמאר

11. I. J. Gelb et al. (eds.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, VI, Chicago 1956, p. 88.
12. וכן ראה בתרגום אונקלוס לבראשית טז 12: "מרוד", ובתרגום המיוחס ליונתן, שם: "ערוד". יוצא דופן הוא רס"ג, המתרגם תמיד את הערוד כנחש. ראה פירוש רב סעדיה גאון לאיוב, מהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשל"ג, עמ' קצא, שם תורגם בשם "ערבד" (عربد), כינוי לנחש ארסי. וכן ראה דניאל עם תרגום ופירוש רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל ופירוש רבי תנחום הירושלמי (מהדורת הרב י' קאפח), קריית אונו תשמ"א, עמ' קד. ואילו תנחום הירושלמי כבר העיר שהראשונים מייחדים שם זה לחמור הבר (חמאר אלוחשי). ראה שם, עמ' קג; א' טל, "פרשנותו המדעית והראליסטית של רבי תנחום הירושלמי מתוך באוריו לספרי מלכים ב' ישעיהו, ירמיהו ויחזקאל", מטוב הארץ: ספר היובל לכבוד יוסף טובי, בעריכת א' אטינגר וד' בר-מעוז, ג, חיפה תשע"א, עמ' 126. אפשר שהדמיון בשמות הביא לעתים להחלפה ביניהם. אכן בלשון העברית הקדומה למונח ערוד היו שתי הוראות: כינוי לחמור בר (בבלי, ברכות ט ע"ב), אך גם כינוי לבעל חיים ממשפחת הזוחלים שנחשב למסוכן; ראה שם, לג ע"א. המילה ערוד בהקשר לחמור מנוקדת שם על פי מסורת יהודי תימן, המובאת במהדורת הרב יוסף עמר בשם ערוד, ואילו בהקשר לזוחל בשם ערוד.
13. ילקוט שמעוני, תהלים רמז תרמג (ומקבילות): "זה אחד מחמשה דברים הכפולים במקרא: משפטי ודיני, עדי וסהרי, פרא וערוד, עצמיו גרמיו, זקנה ושיבה".
14. משנה, כלאים א, ו; בבלי, ברכות ט ע"ב ועוד מקורות שנוכזר בהמשך.
15. ראה בהרחבה טלשיר, עמ' 165–166. טלשיר מביא שם מקבילות גם מאכדית: paruh-ru parahu. באוגרית השם pruh; ראה L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, III, Leiden 1996, p. 961 מופיע התרגום פרא-פראה; ערוד-ערדא (מהדורת סוקולוף, עמ' 90).

אלוחש" (حمار الوحش, 'חמור בר').¹⁶ בתקופת התלמוד רווחה הפרשנות שקיים קשר בין שם המקום ערד לערוד. ועל מלך ערד היושב בנגב (במ' כא 1; לג 40) נאמר "שדומה לסייח במדבר [...] איכא דאמרי: ערד – שדומה לערוד במדבר".¹⁷ נראה שעל סמך מדרש שמות זה ניתן לבאר את משמעות הכיתוב המופיע במפת מידבא – Απαδ ἔξ / οἱ Απαδιου – "עַרְדַּ מַשֶּׁם הָעַרְדִּים",¹⁸ כלומר על שם הערודים שהיו מצויים באזור¹⁹ זה בעבר.

החוקרים שעסקו בזיהוי השמות פרא וערוד התבססו בין היתר על הפירושים הקדומים.²⁰ יש מהם שהסכימו שמדובר בכינויים שונים לאותו בעל חיים,²¹ ויש שסברו שמדובר במיני בעלי חיים שונים ממשפחת הסוסיים (Equidae) הדומים זה לזה במראם ובהתנהגותם.²² בלשון העברית המודרנית התקבעה הדעה שהפרא והערוד הם שני מינים נפרדים, כפי שיתואר להלן על פי המינוח בימינו:

א. פרא (*Equus hemionus*) – דומה במקצת לסוס. צבע גופו חום-אפור והגחון בהיר. הרעמה כהה, ופס כהה נמשך ממנה לאורך שדרת הגב עד לזנב. אוזניו קצרות ורגליו דקות. בעל חיים חששן, זהיר ומהיר מאין כמוהו. המחקר הזואולוגי מבחין בחמישה תת-מינים של פרא. בעבר היה נפוץ תת-מין אנדמי, במדבריות של ארץ ישראל, צפון חצי האי ערב, עבר הירדן, סוריה ועד נהר הפרת. הפרא המקומי (הסורי) היה קטן ממדים ונקרא בערבית "פרא אלשאמי".²³ הוא נכחד באזורנו בשנות השלושים של המאה העשרים.²⁴ זה למעשה תת-המין המסתבר ביותר לזיהוי הפרא-ערוד הנזכר במקרא, כנראה בהקשר הארץ-ישראלי, והוא מתאים לכל התכונות המתוארות בפסוקים.²⁵ יש שהציעו לזיהוי הפרא או הערוד שבמקרא את התת-מין אונגר

16. אבן ג'נאה, ערך פרא; כשאג'ם, עמ' 156; אלנוירי, כרך ט, עמ' 326; אלדמירי, עמ' 359; שווארץ, עמ' שעא.
17. בבלי, ראש השנה ג ע"א.
18. M. Avi-Yonah, *The Madaba Mosaic Map*, Jerusalem 1954, p. 72 n. 99.
19. מזוהה כיום עם תל ערד (בערבית: תל עראד).
20. על הזיהויים השונים והסברות בדבר האפשרות שהם חיו בארץ ראה למשל L. Lewysohn, *Die Zoologie des Talmuds*, Frankfurt 1858, p. 143; H. B. Tristram, *The Natural History of the Bible*, London 1867, pp. 41–43; J. G. Wood, *Bible Animals*, London 1869, p. 279; H. B. Tristram, *The Fauna and Flora of Palestine*, London 1884, pp. 2–3 מ' דור, לכסיקון זואולוגי, תל אביב תשל"ו, עמ' 124, 124, 254, 269–270; י' פליקס, הצומח החי וכלי החקלאות במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 264; טלשיר, עמ' 165–166.
21. למשל, ש' בודנהיימר, החי בארץ ישראל, תל אביב תשי"ג, עמ' 251; י' פליקס, החי של התנ"ך, תל אביב תשט"ו, עמ' 29–30.
22. למשל, מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל אביב תשנ"ז, עמ' 51; פז, עמ' 81–83.
23. امين معلوف, معجم الحيوان, بيروت 1970, עמ' 98.
24. הפרטים הקיימים היום בישראל הם מתת-המין האירני (*Equus hemionus onager*) והטורקסטיני (*Equus hemionus kulan*).
25. השווה מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל אביב תשנ"ז, עמ' 51.

התת-מין הזה עשוי להתאים למין פרא הנזכר למשל במקורות הבבליים. ב. ערוד או חמור בר אפריקאי (*Equus africanus*) – גדול מהתת-מין המקומי של הפרא. ראשו גדול ואוזניו ארוכות. הצבע היסודי של הפרווה הוא אפרפר. בתת-מין הסומלי (*Equus africanus somaliensis*) יש פסי רוחב שחורים בחלק התחתון של הרגליים, ובתת-מין הנובי (*Equus africanus africanus*) ישנם פסים כהים מעל הכתפיים בדמות צלב. חמור הבר האפריקאי נחשב לאבי חמור הבית (*Equus asinus*). חמור הבר האפריקאי היה נפוץ בעבר בצפון אפריקה ובמזרח, וכנראה לא חצה את קו הנילוס מזרחה. האוכלוסייה של חמורי בר, על כל תתי-המין השונים, הושמדה ברוב אזורים תפוצתה הטבעיים, ונותרו מהם קבוצות קטנות בטבע, בגרעיני רבייה ובגני חיות. ההנחה שבעלי חיים אלה היו נפוצים בעבר כחיות בר בארץ ישראל מוטלת בספק רב, אולם אפשר שהקדמונים הכירו את תת-המין הנובי (*Equus a. africanus*) כמין שיובא לארץ ולמקומות אחרים ממצרים²⁶ לצורך השבת גזעי החמור המתורבת או כבהמת משא חזקה, והוא ה"לובדקס"²⁷ הנזכר במשנה,²⁸ או כדברי התלמוד – "חמרא לובא"²⁹. לפי זה הפרא והערוד הם מין אחד והחמור הלובי (לובדקס) הוא מין אחר.

הבעייתיות בהבחנה בין "חמורי הבר" השונים

ניתוח המקורות מעלה שהקדמונים הבחינו בין הפרא (*Equus hemionus*) ובין חמור בר אפריקאי (*Equus africanus*) ואף בין כמה מתתי-המין שלהם, אך בוודאי לא באותו אופן מדויק שתורת המיון המודרנית נוקטת. דומה שחלק מהקדמונים כללו את כולם בשם הכללי "חמורי בר"³⁰, שכן רוב האנשים מתקשים להבחין ביניהם מבט שאינו מדויק,³¹ והדבר עלול להביא להחלפה או למעתק בשמות. אחת

26. חמור הבר הנובי מופיע באיורים רבים ממצרים העתיקה, ובאחדים מהם ניתן להבחין בצלב הכתפיים המאפיין אותם. ראה D. J. Osborn and J. Osbornova, *The Mammals of Ancient Egypt*, Warminster 1998, pp. 132–134. על רקע זה מעניין המדרש המזכיר: "תשעים חמורים לובים טעונים מכספה וזהבה של מצרים" (בבלי, בכורות ה ע"ב).

27. פהמ"ש לכלאים ח, ד. נראה שהזכרת הלובדקס עם הגמל מעידה על הרמיון בכושר משאו הרב ועל יכולת הסיבולת בתנאי המדבר.

28. כלאים ח, ד, ופהמ"ש להרמב"ם, שם.

29. בבלי, שבת נא ע"ב. וראה גם אלנוירי, ט, עמ' 327, המציין את חמורי הבר המובאים מארץ נובה.

30. כך בשפות שונות: ביוונית, בערבית, וכיום למשל באנגלית: wild ass.

31. מכאן מובנים דברי המשנה: "מאימתי קורין את שמע בשחרית? רבי מאיר אומר: משיכיר בין זאב לכלב, ר' עקיבא אומר: בין חמור לערוד" (ברכות ט, ב); "החמור והערוד, אע"פ שדומין זה לזה כלאים זה בזה" (כלאים א, ו).

האפשרויות להבדיל ביניהם במקורות היא בדיקת ההקשר הגאוגרפי שבו הם נזכרים: בין תתי-המין של הפרא האסייתיים³² ובין חמורי הבר האפריקניים. גם דמויות בעלי החיים הנמצאות באיורים, למשל בתבליטי נינווה או בפסיפס של בית הכנסת בגרש, היו מקור לפרשנויות אחדות, ולרוב אינן מאפשרות זיהוי חד-משמעי.³³ פעמים שהאמנים הקדומים הושפעו ממקורות שאינם קשורים כלל למרחב שבו נמצא הציור. לשם דוגמה, איור של חמור הבר הנאבק בנחש מהמערה הצידונית במרישה (המאה השלישית לפסה"נ), שמעליו רשום ביוונית ONAPIOC.³⁴ האוזניים הגדולות והשעירות של בעל החיים והרעמה הזקופה מראים שמדובר בחמור בר אפריקני ולא בפרא,³⁵ ולמעשה כבר הוכח שכל הסצנות של שאר בעלי החיים המופיעים במרישה הם בהשפעה מצרית.³⁶ כך הדבר גם בכלי מחקר אחרים: המחקר

איור של חמור בר אפריקני, מרישה (צילום: Ian Scott, flickr)

32. למשל כאשר הרודוטוס (ז 86) מציין שההודים רתמו למרכבותיהם סוסים וחמורי בר, סביר להניח שמדובר בפרא מתת-המין ההודי: *Equus hemionus khur* (הרודוטוס, עמ' 380).
33. ראה בורנהיימר, א, עמ' 158, 244; ב, עמ' 37.
34. D. M. Jacobson, *The Hellenistic Paintings of Marisa*, Maney 2007, pp. 33–34, pl. xiii.
35. P. G. P. Meyboom, *The Nile Mosaic of Palestrina: Early Evidence of Egyptian Religion in Italy*, Leiden 1995, p. 286 n. 24.
36. מ' אבייונה, "מרישה", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ג, עמ' 1019–1020. בספר חנוך (פט, טז) מובא דימוי הקשור לראליה המצרית: "ושה אשר נצל מן הזאבים, ברח וימלט אל חמורי הבר". זהו משל למשה שבורח מהמצרים למדיינים.

הזואולוגי-ארכאולוגי אינו מאפשר לפי שעה להבחין בכירור בין עצמות של בעלי חיים דומים, למשל בין חמור הבית לחמור הבר לטיפוסיו השונים, וגם ההבדלים בעצמות של פרא וחמור אינם מאפשרים לזהותם בוודאות.³⁷ אם נסכם עד כה, המועמד הסביר ביותר לזיהוי הפרא המקראי הוא הפרא מתת-המין הסורי (*Equus hemionus*), שכן רק עליו יש לנו עדות ברורה שהוא חי במרחב ארץ ישראל עד לעת החדשה. ואולם אפשר בהחלט שהתרגומים היווני והלטיני למקרא כוונו גם למיני חמורי הבר האחרים, שתוארו בהרחבה בספרות הטבע הקלאסית בשמות אלה. אין מניעה שגם חז"ל שדנו בהלכות כלאיים היו ערים לקיומם של מינים אלה ולאפשרויות של הרכבה ביניהם.

אכילת ערוד וקרבתו למשכנות האדם

המסקנה שהערוד הוא למעשה שם נרדף לפרא (בתתי-המין השונים) מקבלת אישוש לאור המקורות המציינים את אכילת בשרו, תופעה שהייתה ידועה בעולם העתיק. למעשה ציד פראים לצורך אכילתם היה אחת הסיבות העיקריות לדלדולם בטבע. זאת למרות הקושי ללכדם, שכן הפרא מתואר כבעל חיים זריז שבמרוצתו הוא יכול להתחרות בסוסים מהירים ביותר.

כסנופון (430–354 לפסה"נ לערך) מתאר את ציד הפראים במדבר הערבי ואומר כי הם היו מהירים מהפרשים שדלקו אחריהם, ורק במרדף מדורג כמו במרוץ שליחים ניתן היה ללכדם: "בשרם של אלה שניצודו היה דומה לאיל, אבל יותר מעודן".³⁸ על פי מקורות רומיים מהמאה הראשונה, בשרו של העיר הצעיר של חמור הבר (*Onager*) נחשק יותר מכל מאכל.³⁹ ייתכן שלכך התכוון הבלשן אבן ג'נאח כאשר ביאר את המונח פרא שבמקרא: "והוא הפרא והוא הצעיר מחמור הבר" (והו אלפרא והוא אלפתי מן חמאר אלוחש).⁴⁰ הרמב"ם הזכיר את אכילת בשר הציד של בעלי חיים שונים לצורך רפואי, ובהם בשרו של חמור הבר (חמאר אלוחש), שייחסו לו סגולה לחיזוק הראייה.⁴¹ בספר הציד של אבן מנכלי (המאה הארבע-עשרה) מובא שלצורך ציד של חמורי בר וצבאים נדרשים סוסים מהירים בעלי כושר נשימה טוב,

37. ראה למשל מה שכתב בודנהיימר (א, עמ' 290) בקשר לממצא ממגידו. מגבלה זו קיימת גם בימינו. תודתי לפרופ' גיא בר עוז על מידע זה ועל הערותיו למאמר זה.

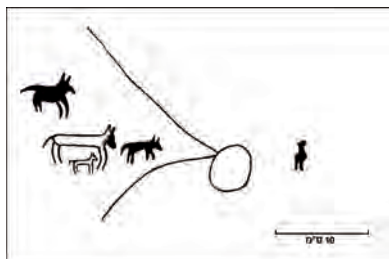
38. פראים בתקופה האשורית ראה בודנהיימר, א, עמ' 138–139. Xenophon, *Anabasis*, trans. C. L. Brownson, London 1998, I 5 1–3 (p. 91). על ציד

39. Martial, *Epigrams*, II, trans. C. A. Walter and M. A. Ker, London 1930, XIII 97, 100 (pp. 425–427); פליניוס, עמ' 174.

40. אבן ג'נאח, עמ' 584. וזו כוונתו של יהודה אבן תיבון, שתרגם "הקטן מחמור הבר" (מהדורת באכר, עמ' 410).

41. הרמב"ם, "פרקי משה ברפואה", כתבים רפואיים, בעריכת ז' מונטנר, ירושלים תשכ"א, עמ' 273.

המורגלים לדהור למרחקים ארוכים.⁴² מעבר לכך, תיאורים היסטוריים רבים נוספים של ציד פראים כבר סוכמו אצל בודנהיימר.⁴³ באחד מציורי הסלע שנמצאו בסיני נראים בעלי חיים דמויי פראים הניצודים במלכודת "עפיפון"⁴⁴ – גדרות אבן נמוכות שבאמצעותן דחקו את בעלי החיים לכור שבו הם נטבחו. פעמים רבות מתקנים אלה מוקמו סמוך לשטחי המרעה של העדרים הנודדים.⁴⁵ לפי דיווח אחד, עצמות פרא נמצאו בחפירות "עפיפון" בוואדי ג'נאח במזרח סיני.⁴⁶ בקצר עמרה, אחד מארמונות החורף האומיים (המאה השמינית לסה"נ) שממזרח לעמאן, היו ציורי קיר המתארים ציד פראים שנלכדו באמצעות רשת, אולי במתקן "עפיפון", וכן את טביחתם וביתורם. ציורים אלה נהרסו במשך הזמן, אך עדיין אפשר להבחין בחלק מהפרטים.⁴⁷

ציוד פראים במלכודת "עפיפון", ציור סלע, סיני (באדיבות ישראל הרשקוביץ)

42. محمد ابن منكلي, كتاب أنس الملا بوحش الفلا, بيروت 1993, עמ' 71.
 43. למשל בודנהיימר, ב, עמ' 137, 194, 230.
 44. הרשקוביץ ואחרים, "חריתות הסלע של דרום סיני", סיני, ב, בעריכת ג' גבירצמן ואחרים, תל אביב תשמ"ז, עמ' 609, איור מס' 7.
 45. א' פרבולוצקי וד' בהרב, "עושר העפיפונים' במזרח סיני – מקרה או תופעה והיגיון בצדה", שם, עמ' 603–595; D. Nadel et al., "Walls, Ramps and Pits: The Construction of the Samar Desert Kites, Southern Negev, Israel", *Antiquity* 84 (2010), pp. 976–992; A. Holzer et al., "Desert Kites in the Negev Desert and Northeast Sinai: Their Function, Chronology and Ecology", *Journal of Arid Environmet* 74 (2010), pp. 806–817; G. Bar-Oz et al., "Mass Hunting Game Traps in the Southern Levant: The Negev and Arava 'Desert Kites'", *Near Eastern Archaeology* 74 (2011), pp. 208–215.
 46. ב' שלמון, "סלעים חיים", ארץ וטבע 42 (תשנ"ו), עמ' 53. מידע שנמסר מפי א' צ'רנוב.
 47. עמ' 83.

הערוד הוא בעל חיים טמא שביהדות נאסר לאכילה. הוא נמנה עם מיני הבשר הטמאים שאסר אנטיוכוס הגדול להכניס לתחום ירושלים: "ולא יכניס איש לעיר בשר של סוס או פרד או חמור בר (αγριων ονων) או חמור בית".⁴⁸ דומה שהזכרת חמור הבר (לפני החמור המבוית) ברשימה זו מעידה שהוא נאכל בקרב הנכרים. עדות נוספת היא ההלכה הזאת: "אמר רב חסדא: היה מהלך במדבר ומצא בהמה שפיה גמום ופרסותיה חתוכות, בודק בבשרה: אם מהלך שתי וערב בידוע שהיא טהורה, ואם לאו בידוע שהיא טמאה, ובלבד שיכיר ערוד".⁴⁹ הדוגמה של הערוד, שהוא כאמור הפרא, מעידה שמדובר בבעל חיים מדברי שנהוג היה לאכלו באותם הימים ושמבנה רקמת בשרו בחלקו האחורי דומה לבעלי חיים טהורים.⁵⁰ אלדמירי (1405–1341) מביא בחיבורו הזואולוגי עדויות על אכילת "חמאר אלוחשי" (הנקרא בערבית גם פרא), שכן הותרה אכילתו בהלכה האסלאמית בעוד בשר חמור הבית נאסר.⁵¹ הרב יהוסף שווארץ מעיד באמצע המאה התשע-עשרה שחמור הבר המכונה בערבית פרא נמצא בהר אדום "והערביים יאכלוהו".⁵²

אופייין (ראשית המאה השלישית), איש פלה שבבער הירדן, מתאר בהרחבה את הפראים, אשר גם שימשו טרף לחיות בר,⁵³ בעיקר לאריות, כדברי בן סירא (יג, יט): "מאכל ארי פראי מדבר".⁵⁴ על הרומים מסופר שהשתמשו באריות כחיות זירה ונהגו להאכילם בבשר ערודים: "מעשה והיו נוחרין ערודיאות לאריות באיסטריא של מלך".⁵⁵ בהלכות ארץ ישראל מן הגניזה שנכתבו סמוך לחתימת התלמוד הירושלמי מובא שמשך ההיריון של הערוד הוא שנים-עשר חודש.⁵⁶

בתלמוד נזכרים הערודים החיים בקרבת שטחי קקלאות, ובשל הנזק שהם היו עלולים לגרום תחמו את השדות בגדרות.⁵⁷ מציאות כזו הייתה כנראה באזורי ספר המדבר. מלבד המאמר של רב חסדא, חכם בבלי הנזכר לעיל, מובאת עדות בבליית כי הערוד שימש להנעת אבני ריחיים.⁵⁸ הגמרא מביאה אותו כדוגמה ל"חיה גסה",

48. יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ירושלים תשכ"ג, יב, ג, ד (146).

49. בבלי, חולין נט ע"א; הרמב"ם, הלכות מאכלות אסורות א, ג.

50. על סימן טהרה זה ראה ז' עמר, א' זיבוטפסקי וד' זיבוטפסקי, "כשרות הג'ירף לאכילה – דו"ח ניתוח", תחומין כג (תשס"ג), עמ' 497, וכן דברי ש' מחפור, שם, עמ' 499.

51. אלדמירי, א, עמ' 359–360.

52. שווארץ, עמ' שעא.

53. Oppian of Apamea, *Colluthus, Tryphiodorus*, trans. A. W. Mair, London 1987, *Cynegetica* III 190 (p. 129).

54. ספר בן סירא השלם, מהדורת מ"צ סגל, ירושלים תשי"ט, עמ' פב; ספר בן סירא: המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, ירושלים תשל"ג, עמ' 18. בתרגום היווני: ονυαρος.

55. בבלי, מנחות קג ע"ב. ייתכן שהנוסח המקורי הוא "איצטריא", כלומר איצטרידון. בכ"י ותיקן, מס' 120–121: "נוחרים ערדאות באיסטריא של מלך".

56. פליקס, עמ' קעט.

57. בבלי, בבא בתרא לו ע"א.

58. בבלי, עבודה זרה טז ע"ב.

והרושם שעולה הוא שמדובר במקרה יוצא דופן, שכן כרגיל הניסיונות לאלף פראים אינם מצליחים. למעשה גם מספרות האגדה של חז"ל עולה שהפרא הוא הערוד.⁵⁹ באזורים אלה היו יכולים להיווצר מפגשים בין חיות משק ובין הפראים שחדרו לעתים לתחומי היישוב ואולי נלכדו וגודלו בשביה.⁶⁰ סביר יותר להניח כי האדם השתמש בבעלי חיים אלה לצרכיו באמצעות גידול בני מכלוא, הנוחים יותר לאילוף, ועל תופעה זו נעמוד בהמשך.

הלכות כלאיים

הרכבות בין מיני בעל חיים שונים הייתה תופעה ידועה בעולם העתיק. היא נאסרה מן התורה (וי' יט 19), אך בדיעבד בני המכלוא מותרים בשימוש.⁶¹ במשנה נאמר:

פראים (צילום: עוזי פז)

59. ראה דברי המדרש: "אמר הקב"ה לישראל, בני, כך חשבתי שתהיו חורין מן המלכות. מנין שנאמר: פרא למוד מדבר, כשם שהפרא גדל במדבר ואין אימת אדם עליו, כך חשבתי שלא תהא אימת מלכות עליכם וכו'" (דברים רבה, מהדורת וילנה ה, ח). במהדורת ליברמן מובא נוסח חלופי: "כשם שהערוד הזה גדל במדבר". וכן ראה את הצירוף "פרא ערוד", ילקוט שמעוני לשמ"א יב 2 (פסקה קיא) ומקבילות.
60. ראה דברי התלמוד: "ת"ר ראה שור נגח חמור לא נגח סוס נגח גמל לא נגח פרד נגח ערוד לא נגח נעשה מועד לסירוגין לכל" (בבלי, בבא קמא לז ע"א).
61. משנה, כלאים ח, א.

"הסוס והפרד, הפרד והחמור, החמור והערוד, אע"פ שדומין זה לזה כלאים זה בזה"⁶². חז"ל הביאו דוגמאות אלה מתוך המציאות כפי שהכירוה וגם על סמך ידיעות שהגיעו לאוזנם, ומקצתן מופיעות בחיבורי טבע וחקלאות יווניים ורומיים שנכתבו בתקופתם.⁶³ להלן אוכיח את הדברים ואראה שמבלי להכיר את המציאות בתקופת חז"ל אי אפשר להבין את משנת כלאיים לאשורה. יתרה מזאת, הסקת מסקנות רק על פי המציאות הרווחת בימינו עשויה להביא למסקנות מוטעות או לפקפוק באמינות המקורות והאפשרויות של הכלאות שונות הנזכרות בהן, כמו ביחס לפוריות פרדים או הכלאות בין פרדים לסוסים. הפרד, למשל, היה בהמת משא נפוצה וחיונית מאוד ברחבי העולם הקדום, ובאוכלוסייתו בוודאי היו מאות אלפי פרטים. אין ספק שבכמויות כאלה קיימת הסתברות גבוהה לקבל בהצלחה מסוימת ולדות פוריים באמצעות ניסיונות הכלאה נדירים. מקרים אלה זכו לתיעוד במקורות הקדומים. ואולם בימינו תופעת השימוש בפרדות הולכת ופוחתת במידה ניכרת,⁶⁴ וסיכויי הפוריות של יצורים אלה כמעט אפסית. גם היעדר מפגש יום-יומי ובלתי אמצעי של האדם המודרני וחיות המשק שלו עם חיות בר מפחיתה את האפשרות לצפות כיום בתופעות טבע אלה. עם זאת, אין להתעלם מן העובדה שחלק מדיעות הטבע של הקדמונים נשענו גם על אמונות ותפיסות בלתי מבוססות שהיו מקובלות באותם הימים, ואין הן עומדות תמיד במבחן הביקורת המדעית.

פרד

ההרכבה השכיחה ביותר הייתה בין חמור ובין סוסה על מנת לקבל פרד – בהמה חזקה ובעלת עבירות גבוהה. המקרא מזכיר פעמים רבות את הפרדים, ודומה שהם נחשבו לבהמות רכיבה חשובות ביותר ששימשו את בני המעמד הגבוה (למשל מל"א י 25; שם, א 38; שמ"ב יח 9). יתרה מזאת, נהגו לייבא פרדים משובחים מחו"ל: "סוסים ופרשים ופרדים" מתוגרמה לצור (יח' כז 14), ועל השבים מגולת בבל נאמר שהביאו עמם פרדים (עז' ב 66).

על רקע זה מעניינת הפרשנות המייחסת לעֵנָה את גילוי סוד ההרכבה של סוס וחמור: "הוא ענה אשר מצא את הימם במדבר ברעתו את החמרים לצבעון אביו" (בר' לו 24). בתלמוד הירושלמי מובא בשם חכמים: "ר' יהודה בן סימון אומר: המיונם. ורבנן

62. כלאים א, ו.

63. על מקור ידיעותיהם של חכמים בענייני הטבע ראה למשל ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 284–293; מ"ד הר, "השפעות חיצוניות בעולמם של חכמים בארץ ישראל – קליטה ודחייה", התבוללות וטמיעה: המשכיות ותמורה בתרבות העמים ובישראל, בעריכת י' קפלן ומ' שטרן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 83–105.

64. בשנת 1961 היה מספר הפרדים בעולם 16 מיליון, ובארץ כ-9,000 (לפי מ' דור, לקסיקון זואולוגי, תל אביב תשל"ו, עמ' 270). בשנת 1978 נמצאו בישראל כ-2500 פרדים (לפי גור אריה). בשנת תשע"ב הוערך מספר הפרדים בארץ בכמה מאות בלבד (על מידע זה תודתי לדר"ר צביה מילרנברג, ממנהל השירותים הווטרינריים שבמשרד החקלאות).

אמרינן: היימים⁶⁵ חציו סוס וחציו חמור. ואילו הן הסימינין? אמר רב יהודה: כל שאזניו קטנות אמו סוס ואביו חמור. גדולות אמו חמורה ואביו סוס [...] מה עשה צבעון וענה. זימן חמורה והעלה עליה סוס זכר ויצא מהן פרדה⁶⁶.
 פרשנות זו מופיעה לראשונה בתרגום השבעים והתקבלה בקרב פרשנים רבים בימי הביניים⁶⁷. המונח היווני המיונם, או בלשון יחיד המיונס⁶⁸ (ἡμίονος = חציו חמור), פירושו הרגיל הוא 'פרד', ופרשנות זו כמובן יוצרת זיקה לחמורים הנזכרים באותו פסוק⁶⁹. ייתכן שההבדל בין שתי הדעות המובאות אצל חז"ל הוא באופן ההכלאה: השכיחה והמוצלחת היא בין חמור לסוסה, והנדירה יותר, שאינה שימושית, היא בין סוס לאתון. הוולד מההכלאה הראשונה מכונה באופן רגיל "פרד" (mulos), ומהשנייה – "היניולוס" (hinnulos)⁷⁰. לדעת פרשנים אחרים "האחשתרנים בני הרמכים" (אס' ח 10) הם הפרדים שנולדו מהסוסות, שהם חזקים מבני האתונות⁷¹.

הסוס והפרד, הפרד והחמור

כידוע הפרדים כרגיל עקרים⁷² ואולם ידועים בהיסטוריה כמה עשרות מקרים של פרדות פוריות שהמליטו⁷³ (הזכרים הם תמיד עקרים). ברוב המקרים מדובר בפרדה שהייתה בת מכלוא של חמור וסוסה. פרדות פוריות יכולות להזדווג עם סוס או חמור. יתרה מזאת, ישנן גם עדויות ברורות מהעת החדשה על צאצאים פוריים מהכלאות אלה. מדובר במקרים נדירים, ולרוב מהכלאת פרדה וסוס נוצר ולד הדומה לסוס,

65. צ"ל: "היימיו" (ביוונית "חציו"), ראה במקבילה במדרש בראשית רבה פב (מהדורת תיאודור – אלבק, עמ' 994), וראה גם תרגום השבעים לבראשית לו 24: αἰμύν.
 66. ירושלמי, ברכות ח, ה (יב ע"ב). השווה בבלי, פסחים נד ע"א. מסתבר על פי המציאות שאין המדובר בסימנים מוחלטים. וראה להלן בעניין סוגיית ה"פרוטיות".
 67. רס"ג, ריב"ג, אבן עזרא, רש"י ועוד.
 68. כלשון כמה מהנוסחים המופיעים במקבילה במדרש בראשית רבה פב, שם.
 69. אבן עזרא לבראשית לו 24.
 70. פליניוס, עמ' 172. מכאן ההבחנה באנגלית בין Mule ובין Hinny. למאמר מקיף על ההוראות השונות של המונח פרד בספרות הרומית ראה J. N. Adams, "The Generic Use of mule and the Status and Employment of Female Mules in the Roman world", *Rheinisches Museum* 136 (1993), pp. 35–61.
 71. ראה רס"ג, בתוך: חמש מגילות, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ב, עמ' שיו: "ואלבג'אל נתאג אלרמאך", וכן פירוש אבן עזרא לאסתר ח 10; אבן ג'נאח, בסוף האות ח, עמ' 258.
 72. ראה דברי המדרש: "פרדה עקרה ואינו מוליד [...] מה הפרדה הזו אינה קוללת זרע" (בראשית רבה מא, ה-1).
 73. זה כנראה הרקע הראלי לציון משך ההיריון של הפרד. ראה פליקס, עמ' קעט-קפ. כמו כן ראה את הסיפור המובא אצל הרודוטוס, ג, 151–153, עמ' 223. פליניוס מציין שכרגיל הפרדים הם עקרים, אך ברשומותיו כתוב: "נזכרים מספר מקרי המלטה של פרדים, אך אלה היו מנבאי רעות". הוא גם מצטט את תאופרסטוס המציין את הפרדות הממליטות של קפדוקיה, שנחשבות לגזע מזור. ראה פליניוס, עמ' 173; וכן ראה מה שכתב קולומילה (xxxvii 3, עמ' 217) על הפרדים בכמה אזורים באפריקה.

ומהרכבת פרדה וחמור נוצר ולד הדומה לפרד. כאשר הצאצאים הם נקבות יש סיכוי מסוים שהם יהיו פוריים, וכך למעשה ניתן לייצור גזעים חדשים.⁷⁴ נראה שגם בלשון חז"ל סתם "פרד" הוא כרגיל הצאצא הנוצר מחמור וסוסה ושם קיבוצי לכלל בני המכלוא בתוך משפחת הסוסיים. מכל מקום כאשר המוצא של אם הוולד (אתון או סוסה) אינו ידוע הוא מכונה בשם "פרט", ובשל ספק זה אסורות ה"פרוטיות" במלאכה זו עם זו.⁷⁵ מכל מקום, אף שהפרדים נוצרו באיסור וכבר נחשבים למין אחר, הרי בדיעבד מותר להשתמש בהם ואף להכליאם במינם, כלומר להכליא פרד בפרדה.⁷⁶ בספרות הקלאסית, כמו אצל אריסטו (384–322 לפסה"נ) ופליניוס (המאה הראשונה לסה"נ) מזכירים את האפשרות לקבל ולד מסוסה ופרד, והוא מכונה בשם Ginnos, כלומר 'פרד קטן'. פרדה נקבה יכולה להתעבר מסוס זכר, ואולם תהליך ההיריון אינו מגיע לרוב לסיום מוצלח.⁷⁷ אפשרויות הרבעה אלו נזכרות בתלמוד, אם כי הדבר נאסר משום כלאים: 'ר' יהודה אומר: פרדה שתבעה⁷⁸ אין מרביעין עליה לא סוס ולא חמור אלא מינה".⁷⁹

החמור והערוד

ידועה פחות התופעה שהמשנה מביאה: "החמור והערוד, אע"פ שדומין זה לזה כלאים זה בזה".⁸⁰

נראה שאין הכוונה להכלאה בין חמור הבית ובין חמור הבר (*Equus asinus*). הרי מבחינה הלכתית הם נחשבים למין אחד,⁸¹ שכן הכלאה ביניהם יוצרת באופן רגיל צאצאים פוריים. אלא כפי שציינתי, מדובר באפשרות של הכלאה בין הפרא – הוא הערוד של

74. תיעוד של הכלאות שונות במשפחת הסוסיים מהעת החדשה וסיכום מתומצת של המחקר הגנטי שנערך בסוגיה זו ראה באתר <http://www.messybeast.com/genetics/hybrid-equines.htm>. תורתו ל"ר דני זיבוטפסקי על ההפניות החשובות בסוגיה זו.

75. על פי פירוש הרמב"ם לכלאים ח, ה, שהוא המשך למשנה הקודמת. ובתלמוד ניתנו סימנים להבחין בין המינים של הפרדים (בבלי, חולין עט ע"א).

76. בבלי, חולין עט ע"א. לדעת רבי יהודה הדבר מותר בתנאי שהמוצא של ההורים זהה בשני הזיווגים. וכן ראה הרמב"ם, הלכות כלאים ט, ו.

77. אריסטו, 577b (עמ' 331); פליניוס, עמ' 174.

78. אף שהפרדים עקרים, יש להם יצר מיני. פרדים זכרים שאינם מסורסים היצר המיני שלהם פעיל עד כי בסביבת סוסה או אתון הם מסוכנים. ראה גור אריה, עמ' 854.

79. בבלי, חולין עט ע"א. בפהמ"ש להרמב"ם לכלאים ח, א גרסת הנדרס, שונה הנוסח המקורי ונכתב שאסור להרביע בהמות המורכבים משני מינים, כגון להרביע "פרד על סוסיא".

80. כלאים א, ו. הערוד מופיע בנוסח אחד במדרש בין בהמות המשא השכיחות, והוא נבדל מהחמור: "וכבר היו שנים בארץ ישראל שור נושך וממית, חמור נושך וממית ערוד נושך וממית" (ילקוט שמעוני, בחוקותי, רמז תרעה), ואולם בתורת כהנים ליתא.

81. כך היא שיטת הרמב"ם: "מין שיש בו מדברי וישוּבי, כגון שור הבר עם השור, והרמך עם הסוס, מותר להרכיבן זה עם זה מפני שהן מין אחד" (משנה תורה, הלכות כלאים ט, ה).

המשנה – לחמור המבוית. הרמב"ם בפירושו למשנה ביאר שהערוד הוא "חמאר אלוחש" (حمار الوحش), כלומר 'חמור בר', הידוע כאמור בספרות הערבית בשם "פרא" (فرا).⁸² בני המכלוא בין הפרא לחמור המבוית הם לרוב עקרים⁸³ (אולי חוץ ממקרים נדירים), ולכן הם נחשבים לכלאיים מבחינה הלכתית.

המפגש בין הפרא ובין האדם וחיות המשק שלו היה אפשרי בקרב חברות נוודיות במדבר או בשטחי חקלאות שבספר המדבר, ואליהם הגיעו הפראים במהלך נדידתם לצורך חיפוש מזון.⁸⁴ על רקע זה ניתן להבין את הדוגמאות שמביאים חז"ל לחיות בר וחיות בית דומות: "מאימתי קורין את שמע בשחרית? רבי מאיר אומר: משיכיר בין זאב לכלב, ר' עקיבא אומר: בין חמור לערוד."⁸⁵ בני מכלוא של פרא וחמור היו מהירים ביותר, וכנראה שניחנו בכוח רב כשל פרדים. ייתכן שאלה הן הבהמות שתיאר אריסטו:

בסוריה קיימים בעלי חיים המכונים "חצי חמור" (hēmíonos), בעל חיים שונה מאלו הצאצאים של סוס וחמור, למרות הדמיון במראה, כמו שמשווים בין חמורי בר לחמורים מבויתים, וזה מסביר את השם שניתן להם.⁸⁶

אריסטו חוזר על מידע זה כמה פעמים ומוסיף שפרדים אלה מסוגלים להזדווג ולהתרבות אלו מאלו. הם דומים לחמורי בר (או פראים) ומצטיינים בריצתם המהירה.⁸⁷ על רקע דברים אלה ניתן לתת הסבר אחר לפסוק הנזכר לעיל, "הוא ענה אשר מצא את הַיָּמָם במדבר ברעתו את החמרים לצבעוֹן אביו" (בר' לו 24): מלשון הפסוק ניכר שאין מדובר בתופעה שכיחה, וְעֵנָה אף מופתע ממנה. הַיָּמָם אינם פרדים רגילים שנעשו בהכלאה בין סוסה לחמור, אלא בהכלאה מיוחדת יותר. מדברי הפסוק ניתן לדייק שההכלאה נעשית דווקא באזורי המדבר, באופן מזדמן ("אשר מצא") במפגש בין הנוודים הנודדים במדבר עם חמוריהם ובין הפראים. פרשנות זו מופיעה באופן מפורש בתרגום הארמי המיוחס ליונתן: "הוא ענה דארבע ית ערדיא"⁸⁸ עם אתני,

82. אבן ג'נאה, ערך פרא; כשאג'ם, עמ' 156; אלנוירי, ט, עמ' 326; אלדמירי, א, עמ' 359; שווארץ, עמ' שעא.
 83. לפרא 56 כרומוזומים ולחמור 62 כרומוזומים. תודתי לר' בני שלמון על מידע זה. ראה O. Ryder et al., "Chromosome Banding Studies of the Equidae", *Cytogenetics and Cell Genetics* 20 (1978), pp. 323–350.
 84. בבלי, בבא בתרא לו ע"א.
 85. משנה, ברכות ט, ב.
 86. אריסטו, עמ' 345.
 87. שם, עמ' 35, 331, 345.
 88. על פי מהדרות ד' רירד, ירושלים תשל"ד, עמ' 56, ושם בעמ' 55 הזכיר גרסה משובשת: ערדיא. ובנפדס: ערודיא. וגרסתנו נתמכת גם בשרידי תרגום מהגניזה לבראשית לו 24: "ימם – ערדיא"; ראה M. L. Klein (ed.), *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch*, I, Cincinnati 1986, p. 77

ולזמן אשכח ית כורננייתא⁸⁹ די נפקו מנהון" (=הוא ענה שהרביע את הערודים עם אתונות ולאחר זמן מצא את הפרדות שיצאו מהם). ללא ספק המתרגם משקף מציאות ידועה בימיו⁹⁰ של הכלאות בין פראים לאתונות, שצאצאיהם נקראו בשם פרדים. אותו ענה נזכר במקרא ברשימת היחס של בני אדום, שבעבר הירדן. וכבר שווארץ הזכיר את הפראים החיים בימיו בארץ אדום ושהערבים אוכלים אותם.⁹¹ גם ישראל אהרוני מעיר שהפראים, במהלך חיפושם אחר מזון בשנות בצורת, קרבים ליישובי הברואים, הצדים את העיירים חיים.⁹²

מסתבר שבתקופה הקדומה נצרכו לבני מכלוא אלה כבהמות עבודה בשל תכונותיהם המיוחדות וגם בהיותם חיות אקזוטיות. הדבר עולה מכמה תעודות שבארכיון הפקיד התלמי זנון, שביקר בארץ ישראל באמצע המאה השלישית לפסה"נ. בתעודת מסחר

ערוד (חמור בר; צילום: עוזי פז)

89. על צורה לשונית זו ראה מ' בר-אשר, "כורניא/כורנייתא", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 251–252.
90. ההיסטוריון הרומי קורנליוס טקיטוס (56–117 לסה"נ) מביא גרסה אחרת לסיפור של נרודי בני ישראל במדבר סיני: "שם הופיע לפניהם משה והציע להם את מנהיגותו. וכאשר סבלו מצמא ראו לפתע עדר של חמורי בר נודדים בחיפוש אחר מרעה. משה עקב אחרי העדר שהגיע למקום מוצל בחורשה ושם גילה מקורות מים גדולים". ראה ק' טקיטוס, דברי הימים, תרגמה ש' דבורצקי, ירושלים תשכ"ה, עמ' 201. לא ברור מה מקורה של אגדה זו, אך גם כאן היא מיוסדת על הכרה של אורחות הפראים במדבר.
91. שווארץ, עמ' שעא.
92. אהרוני, תורת החי, עמ' 101.

משנת 259 לפסה"נ מוזכר אדם ש"מכר את האתון ואת החמור הפראי", שמקורם כנראה בארץ עמון.⁹³ הזיקה בין בעלי חיים אלה אינה מקרית, והיא כנראה נועדה לצורכי הכלאות. ברשימת סחורות אחרת שהובאה למצרים נזכר עור של חמור בר (ὄνάγριον).⁹⁴ המסמך המעניין ביותר הוא מכתבו של טוביה העמוני לאפולוניוס שר הכספים התלמי מחודש מאי בשנת 257 לפסה"נ, ובו מפורטות המתנות שהוא שולח למלך תלמי השני פילדלפוס. במתנות בעלי חיים נדירים, שיועדו כנראה לגן החיות הממלכתי:⁹⁵ "סוסים, כלבים, חמורים ומגוון טיפוסי הכלאות של חמורי בר – כולם מבויתים".⁹⁶ ההקשר לארץ עמון מלמד שמדובר למעשה בפראים שהוכלאו עם חמורים מבויתים או עם סוסים, והצאצאים של הכלאות אלה היו נוחים לאילוף, כפי שנראה בהמשך. היה אפשר להרבות בני מכלוא אלה באמצעות יצירת תנאים נוחים במדבר, במכלאות גדולות שבהם ניתן להציע לפראים מזון ומפגש עם אתונות מיוחמות או לחלופין להפגיש חמורים זכרים עם נקבות של פראים. בני מכלוא אלה נדרשו בעיקר בקרב בני המעמד הגבוה, וגידולם בוודאי הניב רווחים נאים לבני המדבר. זה לדעתי עשוי להסביר את פשר הטיפוסים הייחודיים של מתקני העפיפון שנמצאו במזרח ירדן – שאין בהם בורות הריגה, אלא הם מסתיימים במעין מכלאה גדולה עם מתקנים המתאימים להאכלת בעלי חיים.⁹⁷

המקורות היווניים והרומיים העוסקים בחיות המשק מזכירים במפורש את ההכלאה בין אתון מבויתת ל"חמור בר" (Onager) בפרקים העוסקים בריבוי פרדים. לדברי פליניוס, בן המכלוא ביניהם עולה על כל שאר ההכלאות שנעשו בימיהם במשפחת הסוסיים, והוא מכנה אותו בשם חמור בר מבוית או ליתר דיוק פרד-חמור בר מאולף (onagris mansuefactis mulae).⁹⁸ אמנם בן מכלוא זה עדיין מרדן וקשה לאילוף, אך אם הוא מזדווג עם סוסה, המזג הפראי של הצאצא בן הדור השלישי להכלאות מוכנע, והוא מקבל את התכונות הרצויות ביותר: המזג המתון של אמו הסוסה והכוח והמהירות של הסב.⁹⁹ פליניוס מתאר אותם כמהירי רגליים ובעלי פרסות קשות במיוחד, גוף צנום, בעלי עוז ועשויים ללא חת.¹⁰⁰ אמנם קשה לדעת אם ההכלאות

93. א' צ'ריקובר, "ארץ ישראל לאור הפפירוסים של זנון", תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 231.

94. פפירוס זנון, עמ' 124.

95. על חיבתו של מלך זה לבעלי חיים מיוחדים אשר ניצודו והובאו אליו לאלכסנדריה ראה Diodorus of Sicily, *Bibliotheca Historica*, III, trans. C. H. Oldfather, London 1933, p. 36

96. פפירוס זנון, עמ' 97.

97. S. Helms and A. Betts, "The desert 'kites' of the Badiyah Esh-Sham and North Arabia", *Paléorient* 13 (1987), pp. 41–67

98. פליניוס, עמ' 174.

99. קולומילה, עמ' 219.

100. פליניוס, עמ' 174.

שנזכרו לעיל בדור הראשון הם בין חמור מבוית לחמור בר אפריקני או עם פרא, אך לאמתו של דבר, באופן תאורטי זה עשוי להתאפשר בשני המקרים. להלן אביא שתי עדויות מהימנות על קיומן של הכלאות בין פראים לחמורים בעת החדשה, והן מעמידות את פרשנותי למקורות הקדומים על בסיס ראלי איתן. את העדות הראשונה הביא הזואולוג ישראל אהרוני (1882–1946). בזיכרונותיו הוא מספר כיצד נסע בשנת 1910 עם יחזקאל חנקין אל ערביי אל-צליב על נהר החבור, יוכלו של הפרת, שם נהגו הפראים לשבור את צימאונם. הוא נפגש עם הברואים שצדו פראים צעירים, והם סיפרו לו על הקשיים בלכידתו של הפרא קל הרגליים. לצורך כך נדרשו כמה רוכבים מיומנים שנהגו לצאת למדבר ולירות באם פרא שרעתה עם ולדה. אל העיר בן יומו היה מתקרב לאטו רוכב אחד על סוסתו, והוולד היתום היה "מוחתם" עם הסוסה ורואה אותה כאילו היא אמו. בן הפרא היה יונק מאחת הסוסות עד היגמלו.¹⁰¹ כל הניסיונות והמאמצים להביא את צוואר הפרא בעול העבודה נכשלו. וכך סיים אהרוני את תיאורו:

אך למה יצודוהו? לשם הכלאה באתונותיהם הצחורות המפורסמות, שאף הן מגודלות כמעט פראות כמוהו. ובנות כלאים אלה יורשות מאביהן הפרא את דקות הרגלים ותכונת המהירות. במחיר אתון צחורה כזו משלמים בני העשירים בכגוד כל מחיר אשר יושת עליהם.¹⁰²

בעקבות תיאורו של אהרוני אני מציע פירוש נוסף לפסוק "ואיש נבוב ילָבב ועיר פרא אדם יולד" (איוב יא 12). ייתכן שהדימוי ל"עיר פרא" מכון לוולד הפרא שניצוד זה עתה והופרד מאמו, עודנו מבולבל, חסר "דעת" או בלשונו של אהרוני, שתיאר את לכידתו לצורך יצירת הכלאה עם האתונות: "הגלמוד והתם, חסר הנסיון והפותרה עדיין – מפגר אמו".¹⁰³

העדות השנייה היא מאזור הנגב, ומסר אותה עופר הרטוב, תושב היישוב עזוז ובעל חוות חמורים. הפראים שהושכו לטבע בשנים 1982–1987 החלו להתפשט בכל רחבי הנגב ובין היתר הגיעו בנדודיהם לאזור עזוז. בשנת 1994 לערך החל פרא זכר, שכנראה נפלט מהעדר שלו, ללוות את עדר החמורים שבחוה במהלך יציאתם לשטח או בסמוך למכלאה, שם היה אוכל ושותה עם החמורים המבויתים. פעילות זו התרחשה במשך כמה שנים לסירוגין, ובהן נרד הפרא מדי פעם (בתחום

101. באמצע המאה התשע-עשרה מספר סר אוסטין הנרי לייארד כיצד במהלך מסעו באזור נהר החבור רכש עבורו אחד השיחים סייח צעיר של פרא שהואכל בחלב גמלים. ראה A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, London 1853, p. 270.

102. אהרוני, זכרונות, עמ' 108–109. אהרוני מוסיף שהברואים צדים אותו בגלל בשרו ועורו ולשם השבחת הגזע. ראה אהרוני, תורת החי, עמ' 100.

103. אהרוני, זכרונות, עמ' 108. העיר במקרא משמש תמיד כינוי לבן חמור, ולאכורה מיותר היה לציין בפסוק בזכריה שהמלך יופיע לעתיד לבוא: "רכב על חמור ועל עיר בן-אתנות" (זכ' ט 9). ואולי רומז כאן הכתוב לעיר בן מכלוא של חמור ופרא שנחשב ליקר ביותר.

של 15–20 ק"מ) וחזר לאזור חוות החמורים והרביע כמה אתונות. במקצת המקרים לא התפתח היריון תקין, לפעמים נולדו פגים או שהעיירים לא שרדו. אולם היו כמה ולדות בני מכלוא שגדלו בצורה תקינה. פרט אחד הועבר לחי בר שבערכה לצורך בדיקה של עובדי רשות שמורות הטבע, שחששו שמא בני כלאיים אלה פוריים ויתרכו בטבע.¹⁰⁴ פרט אחר, נקבה שדמתה לפרדה, ניסו לאלפה, אך כל הניסיונות לא צלחו והיא שוחררה בטבע ולא ידוע מה עלה בגורלה. הפרא הזרקן ומת כנראה בדריסה בשנת 2000 לערך.¹⁰⁵

סיכום

הפרא המקראי הוא למעשה הערוד הנזכר במקורות העבריים הקדומים ומזוהה ללא ספק עם *Equus hemionus*. לכן הכינוי של חמור בר אפריקאי (*Equus africanus*) בלשון העברית המודרנית בשם ערוד הוא מוטעה, ואין כל ראייה שיצור זה התקיים בארץ ישראל כחיית בר. הפרא היה אחד מחיות הבר הבולטות שאפיינו את נוף המדבריות של דרום ארץ ישראל ועבר הירדן (עמון ואדום). עיון מחודש במקורות העבריים המזכירים את הפרא, בעיקר בהקשר של הכלאות עם חמורים ויצירת פרדים מיוחדים, חושף עד כמה המפגש של בני האדם עם חיות הבר שחיו בסביבתם נצרב בתודעתם. כפי עמי קדם שימשו תכונותיו הפראיות של הפרא מקור למשל ושנינה. יצר האדם ביקש להכניעו, והוא נרדף בגלל התאוה לבשרו ומשום האפשרות לנצלו להשבת בהמות משא מבויתות. חלק ממקורות המידע הקדומים על אודותיו מבוססים על תצפיות במציאות שכמעט וחלפה לה מן העולם.

104. ד"ר רוני קניג, הוטרניר של רשות שמורות הטבע והגנים ולשעבר מנהל החי בר, אישר לי את הרברים. מחשש לזיהום גנטי ניסו לברוק אם לבת המכלוא שנקראה עזוזה כושר רבייה, והיא הוצאה לשטח הפתוח לחברת פראים על מנת לאפשר זיווג באמצעות פרא זכר. אולם היא נמצאה תוקפנית ביותר ולאחר שהרגה כבעיטה עגל של דישון הועברה למתחם סגור. מסיבות שאין הוא זוכר הניסיון לזווגה שם לא הסתייעו.

105. תודתי לעופר ברטוב על המידע שחלק עמי (כמה שיחות בחודש כסלו תשע"ב [נובמבר 2011]). מייק ואן חרבנבורק, ששהה באירן בשנות השבעים של המאה העשרים במסגרת מבצע השבת חיות הבר (ובהן היחמור הפרסי) לארץ, מספר גם על העברת שלושה פראים אירנים דרך הולנד לישראל. במהלך סיוריו באזורי המדבריות נתקל בתופעה של בני מכלוא של פראים וחמורים מבויתים. לדבריו ההכלאות לא היו יזומות וסדירות, אלא נעשו מדי פעם אגב מפגשים אקראיים במדבר (ריאיון מיום ה' בכסלו תשע"ב [1.12.2011]). גלעד קרני, שהכיר מקרוב את תופעת בני המכלוא מעוזו, סיפר לי אף הוא שבעת ששהה לצורך עבודתו באירן (עד לנפילת השאה הפרסי) ראה בעלי חיים דומים. הוא היה עד לגידול מסיבי של חמורים באזור המדבר שליד העיר בנדרבט. לבדואים היו עדרים גדולים של חמורים, ובהם כמה מאות פרטים. מלבד זאת היה שבט שגידל חמורים גדולים במיוחד שנראו כבני מכלוא של פראים וחמורים מבויתים (ריאיון מיום ד' בכסלו תשע"ב [30.11.2011]).

קיצורים

- אבן ג'נאח = יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים, מהדורת נויבואר, אוקספורד 1875
 אהרוני, זכרונות = ' אהרוני, זכרונות זואולוג עברי, ב, תל אביב תש"ו
 אהרוני, תורת החי = ' אהרוני, תורת החי, ירושלים תרפ"ג
 אלדמירי = محمد بن موسى الدميري, حياة الحيوان الكبرى, بيروت 1994
 אלנוירי = شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب النويري, نهاية الأرب في فنون الأدب,
 القاهرة 1924
 אריסטו = Aristotle, *Historia Animalium*, VI, trans. A. L. Peck, I, London =
 1965
 בודנהיימר = ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, א-ב, ירושלים תש"י
 גור אריה = א' גור אריה, "הפרד", האנציקלופדיה לחקלאות, ד/ב, בעריכת י' ארנון,
 תל אביב תשמ"ב, עמ' 854
 הרודוטוס = הרודוטוס, היסטוריה, תרגמו ב' שימרון ור' צלניק-אברמוביץ, תל
 אביב 1998
 טלשיר = ד' טלשיר, שמות בעלי חיים בתרגום הארמי של השומרונים, עבודת
 דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א
 כשאג'ם = محمود بن الحسين كشاجم, المصايد والمطارد, بغداد 1954
 פז = ע' פז, לעבדה ולשמרה: שמירת טבע בישראל, ירושלים 2008
 פליניוס = G. Plinius, *Naturalis Historia*, VIII, trans. H. Rackham and W. =
 H. S. Jones, London 1989
 פליקס = י' פליקס, "פרק זרעים", הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, בעריכת מ'
 מרגליות, ירושלים תשל"ד
 פפירוס זנון = C. C. Edgar (ed.), *Zenon Papyri*, I, Cairo 1925
 קולומילה = L. J. M. Columella, *On Agriculture*, VI, trans. E. S. Forster and =
 E. H. Heffner, London 1968
 שווארץ = יהוסף שווארץ, ספר תבואות הארץ, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תר"ס